

कोविड -19 च्या काळात डिजिटल ग्रंथालयाची भूमिका

मयुर सुकराम पडोळे

सहाय्यक ग्रंथपाल,

कमला नेहरू महाविद्यालय,

नागपूर

ई-मेल-mpadole5@gmail.com

सारांश : आज आपण डिजिटल युगात जगत आहोत. ग्रंथालयाचे स्वरूप सुद्धा वेगाने पालटत आहे. दिवसेंदिवस नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून ग्रंथालयाचे आधुनिकीकरण सुरू आहे. माहिती आणि संप्रेषण तंत्रज्ञानाचा वापर ही त्यामुळेच आवश्यक बाब बनली आहे. ग्रंथालय सेवक तसेच वाचक यांना या नवीन तंत्रज्ञानाचे शिक्षण घेणे अनिवार्य बनले आहे व या तंत्रज्ञानाचा फायदा करून घेण्यासाठी याची आवश्यकताही आहे.

प्रस्तावना-

शिक्षक, विद्यार्थी, संशोधक, संगणक तज्ञ, विज्ञानिक सांख्यिकीतज्ञ, अर्थशास्त्री यांना ग्रंथालयाचा वापर आवश्यक झाला आहे. इतिहासातील नोंदीनुसार अशमयुगातील काळापासून आतापर्यंत संदेश, लेख इत्यादी साहित्य निर्मितीसाठी माती, दगड, भुजपत्र, ताम्रपत्र, कापड, कागद व आजकालच्या डिजिटल माध्यमांचा वापर करण्यात आला आहे व संदेशवहनासाठी पशु, पक्षी, मानव यांच्या भु मार्ग, जलमार्ग, आकाशमार्ग याद्वारे वापर करण्यात आला आहे. आज त्यासाठी इलेक्ट्रॉनिक्स व डिजिटल तंत्रज्ञान यांच्याद्वारे इंटरनेट या अदृश्य माध्यमांचा वापर करण्यात येत आहे. नवीन तंत्रज्ञानाने ग्रंथालयासाठी अनेक संधी तसेच अनेक आव्हाने निर्माण केली आहेत. तसेच ग्रंथालयाची कार्यप्रणाली तसेच परिणामकारकता यामध्ये अमुलाग्र बदल घडून आला आहे व ग्रंथालयातील माहितीचे स्रोत, माहितीची साठवण, त्याचे वर्गीकरण ग्रंथालयीन सेवा या सर्वांच्या परिभाषेत बदलवून टाकल्या आहेत.

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे अंकीय ग्रंथालय यामध्ये विविध प्रकारची माहिती, ज्ञान साहित्य हे डिजिटल प्रकारमध्ये म्हणजेच इलेक्ट्रॉनिक प्रकारांमध्ये म्हणजेच सांकेतिक संगणकीय भाषेमध्ये संग्रहित केले जाते. अशाप्रकारे साठवलेली माहिती इलेक्ट्रॉनिक डिस्प्लेद्वारे वाचनीय असते. म्हणून डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये संगणकीय व स्कॅनर, इलेक्ट्रॉनिक प्रिंटर, इंटरनेट व इतर आवश्यक आधुनिक उपकरणे व सॉफ्टवेअर त्याची उपलब्धता असणे आवश्यक आहे.

डिजिटायझेशन-

कोणत्याही प्रकारच्या माहितीचे इलेक्ट्रॉनिक स्वरूपात रूपांतर म्हणजेच डिजिटायझेशन म्हणता येईल, सर्व प्रकारचे लेख, ग्रंथ, प्रतिमा, चलचित्र, ध्वनिफीत इत्यादी सर्व प्रकारच्या साहित्याचे डिजिटल स्वरूपात रूपांतरण व संग्रहण डिजिटल लायब्ररी मध्ये केले जाते. या डिजिटायझेशन च्या तंत्रज्ञानामुळे पारंपारिक ग्रंथालयीन समस्या दूर करण्यास मदत झाली आहे. माहितीचे संकलन, संग्रहण व ग्रंथालयीन सेवा पुरविणे यामुळे सोईचे व वेगवान झाले आहे. या तंत्रज्ञानामुळे साहित्य संग्रहण करण्यासाठी खूप कमी जागेची आवश्यकता भासते व डिजिटल ग्रंथालयांनी पारंपारिक ग्रंथालयांना लागणाऱ्या मोठ्या जागेच्या समस्यावर मात केली आहे. दुरुस्त स्रोत पासून साहित्य मिळवणे तसेच दुरुस्त उपभोक्त्यास ग्रंथालयीन सेवा पुरविणे डिजिटायझेशन मुळे शक्य झाले आहे. त्यामुळे उच्च शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात फार मोठी क्रांती घडून येत आहे. पूर्वीच्या पारंपारिक ग्रंथालयाचे डिजिटायझेशन करणे हे डिजिटल ग्रंथालयासाठी सर्वात मोठे आव्हान आहे. दुर्मिळ ग्रंथांसाठी, सांस्कृतिक व ऐतिहासिक साहित्य ठेवा, हस्तलिखिते हे सर्व साहित्य हाताळणे, संग्रह करणे फार जिकरीचे कार्य आहे. या साहित्याचे डिजिटायझेशन केल्यास ते चिरकाल टिकून ठेवणे शक्य आहे. हे काम खर्चिक व आव्हानात्मक आहे. असे कार्य शासकीय व संस्थेद्वारे सुरू आहे. असे दुर्मिळ साहित्याचे डिजिटायझेशन झाल्यामुळे त्याचा वापर करणे सोयीचे होईल व याद्वारे नवीन संशोधन कार्य व विकास कार्यात फार मोठा उपयोग होईल.

डिजिटल लायब्ररी-

शैक्षणिक व सामाजिक जडण घडण आणि विकास या क्षेत्रातील डिजिटल लायब्ररीची फार मोठी भूमिका आहे. पर्यायाने संपूर्ण देशाच्या विकास ग्रंथालयांची फार मोठी भूमिका आहे. माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या ग्रंथालयातील वापरामुळे साहित्य व माहितीचे जलद आदान प्रदान शक्य झाली आहे. याच्या आधारे देशाच्या आर्थिक, सामाजिक व सर्वांगीण विकास साधण्यासाठी मदत होत आहे. जगाच्या कानाकोपऱ्यात दर सेकंदाला निर्माण होणाऱ्या माहितीचे वहन, आदान प्रदान त्या माहितीचे विश्लेषण, त्याचे परिणाम या सर्व बाबी माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञानामुळे केव्हाही कुठेही उपलब्ध होऊन जागतिक स्तरावरील अद्यावत मानवीय विचार, संस्कृती, प्रगती, वैज्ञानिक कल या बाबतची माहिती प्राप्त करता येते. अशा माहितीच्या आधारे योजना आखून विकास साधण्यासाठी नवीन कार्यप्रणालीची उपयोजना केल्या जाऊ शकते.

डिजिटल लायब्ररीच्या वापरामुळे कुठल्याही क्षेत्रीय, भौगोलिक, वर्ण, धर्म व इतर सर्व मर्यादा बाजूला सारून कुणीही ज्ञान मिळविण्यापासून वंचित राहू शकत नाही यामुळेच डिजिटल लायब्ररीचे आकर्षण सर्व जगात वाढीस लागले आहे. आजच्या वेगवान व सतत बदल घडून येणाऱ्या युगात आपल्या समृद्ध प्राचीन, दुर्मिळ साहित्य ठेवा जपून ठेवण्यास डिजिटल लायब्ररी सक्षम आहेत. त्याद्वारे आपल्या ऐतिहासिक संस्कृतीची जपणूक केल्या जात आहे. वाचक, अभ्यासक, संशोधक यांना दुर्मिळ ग्रंथ, हस्तलिखिते यांच्या मुळे स्रोतापर्यंत पोहोचणे अशक्य आहे. परंतु डिजिटल ग्रंथालयाद्वारे त्यांना याबाबतचे संदर्भ मिळवता येतात.

पारंपारिक ग्रंथालयांमध्ये वाचक जास्तीत जास्त संख्येने कसे येतील यासाठी प्रयत्न केले जात असत. जेवढे ग्रंथालयात येणारे वाचक जास्त तेवढा त्या ग्रंथालयातील साहित्याचा उपयोग होत असे. ग्रंथालयात

येणाऱ्या वाचकांना मोजकेच साहित्य वाचनासाठी उपलब्ध करून दिल्या जात असे. आज डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये एका टर्मिनलवर बसून स्वतः या तंत्रद्वारे संपूर्ण ग्रंथालयातील साहित्याचा शोध घेवून आवश्यक ते साहित्य मिळवता येते. वाचक आपल्या घरी किंवा अभ्यास स्थळी सुद्धा इंटरनेट द्वारे या आधुनिक ग्रंथालयातील साहित्य प्राप्त करू शकतात. म्हणजेच आधुनिक ग्रंथालयाचे आता इमारतीपुरते मर्यादित न राहता केव्हाही-कुठेही या संकल्पनेनुसार वापरता येत आहेत. ग्रंथालयीन सेवांकांना सॉफ्टवेअरचा वापर करून वाचकांसाठी निरनिराळ्या मर्यादा घालून देता येतात. त्यामुळे ग्रंथालयातील साहित्यसाठ्याची सुरक्षितता पाडल्या जाऊ शकते. त्याचप्रमाणे काही मूल्याधारित सेवा देण्यासाठी व ग्रंथालयाच्या उत्पन्न वाढीसाठी याचा उपयोग होतो. अशा या माहिती व संप्रेषण तंत्रज्ञानाच्या उपलब्धतेमुळे डिजिटल ग्रंथालय ग्रंथालय क्रांतिकारक बदल घडून आला आहे.

डिजिटल लायब्ररी सर्विसेस-

डिजिटल ग्रंथालय म्हणजे 24 तास सेवा देणारी यंत्रणा बनली आहे. डिजिटल ग्रंथालयीन सेवांचा उपयोग उच्च शिक्षण व संशोधन क्षेत्रात फार मोठ्या प्रमाणात होत आहे. अशा ग्रंथालयातील एखाद्या डिजिटल स्वरूपातील ग्रंथ किंवा कोणत्याही साहित्य प्रकारचा उपयोग एकाचवेळी अनेक उपभोक्ता निरनिराळ्या स्थानावरून करू शकतात. अशाप्रकारे वाचकांना दुरुस्थ स्रोतापासून माहिती त्वरित व सहजतेने मिळवता येते. हा या तंत्रज्ञानाच्या फार मोठा फायदा असल्याचे आढळून येते. त्याचप्रमाणे काही विशिष्ट प्रकारच्या माहितीसाठी अचानक फार मोठ्या प्रमाणात मागणी झाल्यास सुद्धा त्या मागणीची पूर्तता करण्याची क्षमता त्या डिजिटल ग्रंथालयांमध्ये आहे. पारंपारिक ग्रंथालयाप्रमाणे एखाद्या ग्रंथांची किंवा साहित्यांची प्रत्यक्ष देवाण-घेवाण केल्या जात नसल्यामुळे वेळ व खर्च यामध्ये फार मोठा बचत होतो. डिजिटल स्वरूपातील साहित्य साठवणे व त्याचे जतन करणे तुलनात्मक खूप स्वस्त व सोईचे आहे. डिजिटल स्वरूपातील साहित्याचे वाचन करतांना त्यांचा आकार आवश्यकतेनुसार लहान किंवा मोठा केला जाऊ शकतो. अभ्यासक, संशोधक यांना आवश्यक असलेली अचूक व अद्यावत माहिती त्वरित उपलब्ध झाल्याने शोध घेण्यास लागणारा वेळ वाचून त्यांना त्यांच्या प्रत्यक्ष शोधकार्यात जास्त वेळ देता येतो. डिजिटल ग्रंथालयात काही माहिती उपलब्ध नसल्यास ग्रंथालयाच्या वेबसाईटवर त्या माहितीच्या स्रोताची लिंक उपलब्ध केल्या जाऊ शकते. डिजिटल ग्रंथालयद्वारे खालील सेवा पुरवल्या जातात-

- 1) संघ तालिका सेवा
- 2) OPAC सेवा
- 3) M-OPAC सेवा
- 4) इंटर लायब्ररी लोन सेवा
- 5) शेअर कॅटलोगिंग
- 6) इंटरनेट सेवा
- 7) ई-मेल सेवा
- 8) न्यूज पेपर क्लिपिंग सेवा
- 9) ई-पब्लिशिंग
- 10) निवडक माहिती सेवा
- 11) इलेक्ट्रॉनिक संदर्भ सेवा
- 12) बुलेटीन बोर्ड सेवा
- 13) प्रचलित जागरूकता सेवा

ग्रंथालयीन सेवा देत असतांना ग्रंथालयीन सेवकांच्या वाचकांच्या मागणीची पूर्तता करावी लागते. ज्ञान साधनांचे अनेक विविध स्रोत उपलब्ध आहेत, प्रत्येक स्रोतामधून हवी ती माहिती संकलित करून वाचकांना त्यांच्या मागणीनुसार वितरित केली जाते. अशावेळी ग्रंथालय सेवकांना डिजिटलायझेशन सखोल ज्ञान असणे आवश्यक आहे व यासाठी वेळोवेळी प्रशिक्षण पूर्ण केलेले असणे गरजेचे आहे. वाचकांची मागणी व गरजेनुसार नवनवीन ग्रंथालयीन सेवांची मागणी होत आहे व ही एक निरंतर घडत राहणारी प्रक्रिया आहे. डिजिटल ग्रंथालय व माहिती तंत्रज्ञान अशा प्रकारची आव्हाने पेलण्यास सक्षम आहे.

डिजिटल ग्रंथालयाचा जास्तीत जास्त प्रसार होऊन आपल्या देशातील सर्व ग्रंथालयातील विशाल ज्ञानासाठी याच्या योग्य रीतीने उपयोग करून आपल्या देशाच्या विकास घडून येण्यास फार मोठा मदत होईल. अशा डिजिटल ग्रंथालयाची वाढ होण्यासाठी ग्रंथालयांमध्ये माहिती संप्रेषण तंत्रज्ञान, संगणके, स्कॅनर, वेगवान इंटरनेट, ग्रंथालय सॉफ्टवेअर, प्रशिक्षित ग्रंथालय सेवक इत्यादी व्यवस्थांचे निर्मिती अत्यावश्यक आहे. यासाठी शासकीय व संस्थांतर्गत प्रयत्न त्या दिशेने सुरू असल्याचे आढळून येते.

समारोप-

आज विज्ञान व तंत्रज्ञान केलेल्या प्रगतीनुसार ग्रंथालयतही आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर मोठ्या प्रमाणात केला जात आहे. सर्व ग्रंथालय व ग्रंथालयीन सेवा यांचे संगणकीकरण होत आहे. ग्रंथालयीन सेवा पुरविण्यासाठी नवनवीन अद्ययावत सॉफ्टवेअर वापरले जात आहे. व त्यांच्या मोठ्या प्रमाणात वापर होण्यासाठी ग्रंथालय सेवा सोयी-सुविधांची व्यवस्था असणे आवश्यक आहे.त्यांच्या मदतीनेच योग्य त्या प्रमानतेसह सेवा देता येणे शक्य होणार नाही. याकरिता ग्रंथालयातील साहित्याचे संगणकीकरण करून त्या संबंधीची माहिती अद्यावत साहित्यावलनुसार तयार केल्यास सर्व सोयी सुविधा पुरविता येणे शक्य होणार आहे. त्यासाठी कर्मचारी वर्ग प्रशिक्षित असावा. सर्व ग्रंथालय प्रशासन सुद्धा स्वतःच्या अद्यावत ठेवण्याचा प्रयत्न करित आहे. अर्थातच याची पूर्ण यशस्वीतता ग्रंथालय सेवकांना सेवांवर अवलंबून आहे व त्यासाठी ग्रंथालय सेवक स्वतःला संगणक साक्षर बनवून वाचकांना सेवा देत असताना डिजिटायझेशनचा पुरेपूर उपयोग होत असल्याचे दिसून येत आहे.

संदर्भ ग्रंथ :-

- निकोसे, सत्यप्रकाश. आधुनिक ग्रंथालयाचे व्यवस्थापन. नागपूर : प्रज्ञा प्रकाशन, 2000.
- दैनिक वृत्तपत्र.
- इंटरनेट सेवा.
- सोशल मीडिया.